

Ю. ЗЕМСЬКИЙ

УДК: 94(447): 081(477.4)

СКЛАДОВІ ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКИХ АМБІЦІЙ В ДОМАГАННЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПОВСТАННЯ 1863-64 РР.

В статті розглядаються фактори, що обумовили особливості стратегії і тактики дій польських патріотів в підготовці повстання 1863-64 рр. Особливу увагу надано характеристиці психологічної категорії “шляхетська гідність” та її впливу на поведінку панівної верстви в Українському Правобережжі.

Ключові слова: шляхетські амбіції, шляхетська гідність, націоналізація свідомості, польське повстання.

В статье рассматриваются факторы, обуславливающие особенности стратегии и тактики действий польских патриотов в подготовке восстания 1863-64 гг. Отдельное внимание посвящено характеристике психологической категории “шляхетское достоинство” и ее влиянию на поведение господствующего сословия в Украинском Правобережье.

Ключевые слова: шляхетские амбиции, шляхетское достоинство, национализация сознания, польское восстание.

The article reveals factors that determined strategic and tactic peculiarities of the Polish patriots in masterminding the Uprising of 1863-1864. Special attention is paid to explaining the category “Polish gentry’s dignity” and influence of this phenomenon on the conduct of the Right-bank Ukrainian ruling classes.

Keywords: Polish gentry’s ambitions, Polish gentry’s dignity, awareness nationalization, Polish Uprising.

На середину XIX ст. польська шляхта, як і раніше, продовжувала вважати Українське Правобережжя своїм краєм – “східними кресами” Речі Посполитої, причому, одні з них обґрунтовували законність такої “польськості”, апелюючи до лицарського “права меча”, тобто права володіння на підставі завоювання цього краю силою польської зброї¹, інші – апелювали до міфологізованих “рішень добровільної згоди”, яка укладена була поміж шляхтою Коронита Руси (України) й Литви².

На протривагу полякам, російські ідеологи говорили про спадкоємність династичних традицій, тобто пояснювали “російськість” цих земель через володіння ними, як і іншими землями “корінної Росії”, князями

спільного киево-руського дому – Рюриковичами; а погоджуючись із “правом меча”, нагадували про свої приборкання польського виступу 1830-31 рр.³, що “законно” перекреслювали всі раніше надані полякам преференції. Крім того, “руська мова” та “руська віра” (тобто православне віровизнання) місцевого люду, в умовах націоналізаційних процесів в Європі, на середину XIX ст. стали головними доказами “справедливості” претензій Росії на цей край. Однак, попри, здавалося б, більш переконливі та історично глибші аргументи власних претензій на Правобережжя, постійною проблемою, про яку говорила російська адміністрація, залишалося завдання “зросійщення” цього

краю, подолання тут “впливів польщизни”⁴, а отже, тим самим, росіяни визнавали суттєву відмінність Правобережжя від “внутрішніх губерній імперії”.

Звісно, що враження “пропольскості” Правобережної України, яке визнавали, хоч і не бажали з тим миритися, росіяни, створювалося значною чисельністю шляхти. Адже не лише поміщики-землевласники, але й коло їхнього оточення у маєтках – шляхтичі, які виконували обов’язки наглядачів, розпорядників, контролерів при виконанні робіт у помісті, а також дрібні чиновники як повітового так і губернського рівня, а ще – чисельні малоземельні та безземельні шляхтичі, які жили зі своєї фізичної праці – всі в сукупності репрезентували світ цінностей, що претендував на рішучу зміну стану справ у краї, на повернення своєї панівної ролі та особливої цивілізаційної місії серед місцевого селянства. Своєю життєвою поставою вони позиціонували себе носіями шляхетської, власне польської культури⁵, а отже – всі разом та кожен шляхтич зокрема, прагнули зберегти, відстояти, вибороти свій гербовий статус, а відтак і свою польську ідентичність, тримаючись якої вони почувалися “особливими” людьми: високої гідності, благородства, честі, спадкоємними носіями лицарських традицій колись великої та ушлявленої Речі Посполитої.

Тому й ідея кордонів 1772 р.⁶, яку із непоступливою та впертою затятістю знову й знову ставили перед собою поляки у 1830-31 рр., у 1863-64 рр., і навіть згодом, із відродженням Польської держави після першої світової війни – свідчить про живучу тяглість поцінування шляхетського статусу (в якому завжди – з демонстрацією того або ні, але повсякчас мали місце елементи власного піднесення, претензії на особисту зверхність, чи навіть “право панування” над людьми, які такого статусу не мали) та незнищенну ностальгію за часами найвищої слави Польської шляхетської республіки. Отже, свідомість шляхетського статусу завжди обтяжувала

соціальну поведінку її носіїв, не дозволяла поступатися своїми становими принципами та діяти за вимогою часу, згідно особливостей розгортання історичного процесу. Шляхетство було для поляків не тільки і не стільки привілеєм, як відчуттям обов’язку поєданого із особистою гідністю, що в часі модерної епохи, в ході націоналізаційних процесів, певною мірою, стало навіть їхньою згубою.

Старошляхетське розуміння людської гідності прямо пов’язане із поняттям “вольності”, тобто свободи. Але це поняття у польській шляхетській традиції неодмінно несло в собі “колективістський (не індивідуалізований) зміст” – слушно зауважує Анджей Валіцький [1, 570-571]. Польський шляхтич не вважався людиною приватною (суверенним індивідом) – приватними були плебеї; шляхта була колективним сувереном, причетність до неї надавала не лише права, але й зобов’язання служити громадській справі, республіці. Отже, свобода, якою володів шляхтич, зобов’язувала його усвідомити, що це “свобода шляхетського народу” до якого він належить, і він особисто, як індивід, нічого не вартий, бо всі його права він отримав з “волі народу”, тобто – з волі колективних рішень шляхти.

Шляхетський польський республіканізм виробив, як відомо, практику реалізації своєї свободи на публічних зборах, у галасливих сеймикових зібраннях та у Сеймі на площі Волі, а характерним гаслом прийняття всіх рішень було: “Гуртом, вельможне панство, гуртом!”. Прикметною рисою польської шляхетської демократії було славнозвісне *liberum veto*, яке також виявляло дух архаїчного колективізму, оскільки дозволяло приймати рішення лише одностайно, а отже, у випадку розбіжності думок, меншість або окремі особи повинні були поступитися і пристати до більшості, або підкоритися більшості, бо особлива думка зупиняла прийняття рішення загалом. Загроза застосувати “вето” змушувала Сейм до прийняття ухвал, згідних з волею всієї “нації

шляхетської” як цілого. Водночас, право “вето” гальмувало індивідуалізм, що був основою класичного лібералізму. Таким чином, в польському суспільстві утвердилася ідеологія керівної верстви, яка колективно здійснювала політичну владу; запанував устрій шляхетської демократії, який не сприймав проявів індивідуалізму та ревню реагував на будь-які втручання “зовні” у справи верстви “посвячених” щодо вирішення проблем державно-політичного правління. Це відіграло надзвичайно негативну роль у процесі модерної (або новочасної) націоналізації свідомості, коли розуміння своєї причетності до суспільних проблем мало б “розлитися” на всіх без винятку членів суспільства, коли кожен мав би відчути своє покликання відповідальності за справи своєї нації, а також виявив би готовність долучитися до цих справ. Адже новочасні нації є продуктом процесу загальної, суцільної демократизації, коли всі в суспільстві постають перед Законами своєї Держави – Вітчизни рівними синами та доньками, під гаслом, проголошеним класичною громадянською (Французькою) революцією: “Свобода, Рівність, Братерство!”.

Вже у період занепаду шляхетської республіки – під час поділів Речі Посполитої, найвидатніші ідеологи консервативного сарматського⁷ республіканізму, – пише Анджей Валіцький – зрозуміли в чому полягає складність справжньої консолідації всього суспільства на боротьбу із ворогами. Ідеолог Барської конфедерації⁸ Міхал Вельгорський визнавав, що “складником нації є також “простолюд” і засада “окремішності нації” має спричинитися до визнання за “простолюдом” політичних прав, бо певно, що позбавлення “простолюду” участі в урядуванні є очевидним зневаженням справжньої вольності [1, 574]. Схожідумки плекаві Адам Ржевуський, який зізнався: “О, як би я жадав, аби не було жодного класу привілейованих людей, аби замість хлопів і міщан були тільки люди й поляки” [1, 574-

575]. Подібні “прозріння” окремих особистостей та навіть спроби чинити певні зусилля задля підняття свідомості “простолюду” до рівня усвідомлення ними своєї належності до польської нації робилися й згодом, і особливо, напередодні та в часі Січневого вибуху 1863-64 рр. Про це свідчать ті чисельні прокламаційні заклики до “братання” та спільного виступу “всіх без огляду на походження, віру та народність, за поновлення цінностей польської республіки”, однак, це були лише гасла, які не сприймалися “позашляхетською” спільнотою, бо навіть проголошуючи гасла шляхта не забувала свого покликання та відповідальності бути “керівною”, “старшою”, а відтак – пануючою в краї⁹.

Тягар шляхетських амбіцій та навіть пихи, часто засліплював найсвітліші голови польських патріотів і вони, діями задля задоволення станових інтересів, шкодили загальнопольській справі. Так, конституція 1815 р., яку дарував полякам в період нетривалого лібералізму у своїй політиці Олександр I, і яка, власне, ніколи у своїй цілості не виконувалася, стала елементом постійних дорікань поляків російській владі (саме через її невиконання). А тим часом, вона зміцнювала в польському суспільстві, як писав російський дослідник Олександр Корнілов – “шляхетський режим”. З зовнішнього погляду, її положення начебто полегшували вступ до шляхетської верстви, людей із “простолюдинів”, які відзначилися у якомусь із суспільно значущих видів діяльності: в сфері мистецтва, науки, т. зв. ліберальних професій тощо, такі “видатні” люди відразу ж зараховувалися до шляхетства. Однак, ця постанова, що мала лібералізувати склад шляхти, насправді, відіграла протилежну роль. Бо представники щойно народженої буржуазії, які в інших країнах ставали головною руйнівною силою станово-дворянських пережитків та демократизації суспільств, у Польщі із самозадоволенням долучалися до “касти обраних”, а всі, хто не потрапляв до числа шляхти, були ніби чужими, іншими,

“не народом”, а, відтак, і не дивно, що настільки живучими залишалися у польському суспільстві прагнення поновити кордони 1772 р. [5, 27-28], разом з тим – зберігалася проблема модерної націоналізації поляків. Ця ж обставина пояснює, чому поляки після “ліберальної ейфорії” Олександра I та його відмови поновити кордони Речі Посполитої не мали іншого вибору, як взяти курс на вишукування нагоди для реалізації своєї мети в інший спосіб – повстанський. Ця обставина проливає світло на проблему польської індиферентності до декабристського виступу дворян у Російській імперії. Поляки в часі декабристського повстання – пише О. Корнілов – були значно підготовленішими та більш організованими і могли б суттєво прислужитися росіянам-декабристам, однак завдання соціально-політичних реформ у самій імперії були абсолютно чужими для шляхти, вони не вирішували їхньої мети, а, отже, це було не їхня справа і тому вона їх не обходила [5, 27-28].

Польська націотворча еліта (шляхта, а згодом інтелігенція), – писав А. Валіцький, – не виробила в собі “буржуазних” чеснот, ця еліта залишилася відданою цінностям шляхетським, таким як честь, мужність у відкритому двобої (а це не поєднується з відвагою громадянською). Свобода усвідомлювана була шляхтою як участь у колективній суверенності, а не як захист прав особистості в реалізації власних індивідуальних життєвих планів цієї особистості; шляхта не засвоїла правничу культуру, особливо повагу до приватного права. Все це призводило до того, що польська шляхетсько-демократична традиція не сприяла вивільненню економічної енергії народу, навіть більше того, поєднувалася з глибоко вкоріненою ворожістю до цінностей “буржуазних” і створювала, таким чином, психологічні перешкоди в процесі модернізації [1, 577]. Отже, шляхетська демократія якщо і сприяла пробудженню суспільної свідомості

та чутливості до справ гідності й суверенності нації, то, водночас, мала гальмівну роль щодо формування тих рис волі та характеру, які необхідні були для капіталістичного розвитку, відтак, і для модерного націотворення. За висловом Мавриція Мохнацького, демократизація Польщі, на відміну від демократизації країн Заходу, мала ґрунтуватися не на ліквідації шляхти, а на ошляхетненні всього народу. І певною мірою, говорить вслід за М. Мохнацьким А. Валіцький, – так і сталося: з часом, всі верстви польської нації успадкували деякі риси “шляхетської нації” [1, 577-578]. Однак цей процес був досить тривалим, і почалася ця модерна націоналізація поляків, завдячуючи саме російським реформам після повстання 1863 року.

Впродовж XIX ст. шляхетська гідність просто змушувала поляків боротися за відновлення своєї шляхетської республіки у кордонах 1772 р. Вони були переконані, що лише у боротьбі та відвоюванні “свого”, що “законно”, на правах “лицарського здобуття” їм має належати, лише так вони врятують свою поганьблену шляхетську честь. Із усвідомленням, що росіяни ніяк не погодяться задовольнити польські шляхетські амбіції, невідворотними стали й події 1863 р. Польський сучасник повстання писав: “Польська шляхта стала невільником своєї позиції; очолюючи до того часу народ, вона привела його до битви, вона ж усвідомлювала свою самопожертву вітчизні. То чи могла тоді та шляхта зректися свого історичного покликання? Чи могла, зібравши свої пожитки втікати із палаючої домівки? “Якщо гинути, то разом гинути!” – таким було рішення, а з того часу не було вже вагань, і вітчизна взяла під єдине своє знамено всіх без винятку дітей своїх, які її любили. Поляк – або відступник: єдино лише так вони могли різнитися” [2, 21].

Суттєва зміна суспільно-політичної атмосфери у Російській імперії після 1856 р. активізувала діяльність польських патріотів, які взяли за масову агітаційну кампанію,

спрямовану на емоційне розбурхання патріотичних почуттів серед молоді. Характерно, що громадська активність поляків, як і всього суспільства Російської імперії після Кримської війни, відбувалася синхронно із загально європейською лібералізацією суспільного життя. Західна Європа продовжувала перебувати під враженнями революційного руху кінця 40-х рр. Все більшого авторитету та популярності в Європі набували ідеї соціалістів – Луї Блана та Фердинанда Лассаля, активно популяризувалися теорії Карла Маркса та Джузеппе Мадзіні. Героєм часу став Гарібальді. У всіх на вустах були слова: “звільнення”, “незалежність”, “емансипація”. Гаряче обговорювалися очікувані звільнення негрів в Америці та об’єднання Італії.

Із зняттям заборон, миттєво популярними в Росії стали поїздки за кордон. З Європи “у замкнену” за Миколи І Росію пішов потік літератури, в тому числі й нелегальної. Особливої впливовості набув “Колокол” Олександра Герцена, з його гострими обговореннями всіх актуальних проблем часу. Найбільшої уваги на сторінках “Колокола” надавали проблемам свободи в Росії та права народів на незалежність, що розглядалися на прикладах Італії, Угорщини та Польщі. За таких обставин, російська адміністрація вимушена була піклуватися залагодженнями протестів, акцій, публічних виступів, що постійно зростали серед освіченої громадськості з вимогами докорінних реформ в імперії. Російська влада стала на шлях поступок, які, в тому числі, мали задовольнити вимоги поляків. Згодом, в Записці на ім’я імператора Олександра II, анонімний автор скрупульозно перерахував всі “пільги”, надані полякам за час правління адресата. “Маніфестами при сходженні на престол 17/29 квітня 1855 р. та під час коронації 26 серпня/ 7 вересня 1856 р. явлене було милосердя до всіх покараних за протизаконні дії. Спеціальним указом 15/ 27 травня 1856 р. відкрито шлях для повернення на батьківщину всіх, хто в різний

час емігрував за кордон. Указом 17/29 квітня 1857 р. дозволено повернутися з місць заслання всім, хто добре там поведився та розкався. [Нотаткою зауважувалося, що число тих, хто повернувся з-за кордону та із Сибіру, на кінець 1861 р. склало 8693 особи]. Указом 19 лютого/ 2 березня 1860 р. припинено розшук майна всіх, кому загрожувала конфіскація або арешт майна за участь в повстанні 1830-31 рр. Указом 8/ 20 вересня 1862 р. припинялася процедура конфіскації майна, а також не продане конфісковане майно поверталось власникам або їх спадкоємцям”[3, 1-8].

Показовою, з погляду на “пропольськість” настроїв, що панували в перші роки лібералізму серед офіційних кіл імперії, є записка “придворного” історика та публіциста Михайла Погодіна, якою восени 1856 р. він виголошував, що “Польща, через яку Росія пересварилася з кращою європейською публікою, тепер може стати засобом примирення”[7, 44]. “Росія знаходиться політично у самому принизливому і ганебному стані, у якому вона з часів Петра Великого ніколи не перебувала. Вона впала з висоти своєї величі і опинилася раптом серед держав другого і третього сорту і не сміє й пікнути там, де Англія, Франція і навіть Австрія вирішують справи, що безпосередньо стосуються Росії, – писав М. Погодін, – і всі ці зневаги, всі ці кровні образи, ми повинні переносити терпляче, приховуючи найменше незадоволення, ковтати наші сльози і прибирати на себе веселий вигляд.. Господи, до чого ж ми дожили? Сором, ганьба і зневага!” [4, 4 зв.-6 зв.]. Далі автор, розмірковуючи на предмет того, чи не розв’язати Росії знову якусь війну, з елементами самоіронії, розглянувши варіанти усіх можливих супротивників, визнав, що Росія просто не здатна на війну ні з ким. Тож примиритися з Європою, – дійшов висновку М. Погодін, – дуже просто можна саме через Польщу. “Дайте їй особливе власне керування. Залишаючись в нероздільному управлінні з імперією

Російською під скіпетром одного государя з його намісником, нехай Польща керується сама собою, як їй заманеться, у відповідності із її історією, релігією, народним характером, теперішніми обставинами. Оголосить це рішення у Всемиловому Маніфесті і Людовік Бонапарт понизить свій голос, англіїці прикусять язик, австрійці отримають смертельно страшний удар у груди, вся неофіційна благородна частина європейського населення, з громадською думкою пристане на нашу сторону і перше місце між государями європейськими займе, як і колись, імператор Всеросійський і цар Польський”[4, 9-9 зв.].

Записка була відправлена великому князю Костянтину, але він, не погоджуючись зі змістом, відмовився подати її царю [7, 44-45], проте ці, погодінські рекомендації стали, певною мірою, програмними. Російська влада й насправді йшла на поступки, дарувала пільги, лібералізувала всі сфери життя, причому не лише у Польщі, але й в імперії, загалом. Однак, таке внутрішнє самореформування імперії відбувалося вкрай повільно і, власне, одночасно зі зростанням вимог громадськості. По суті, влада не попереджувала вирішення проблем за вимогами часу, а саме поступалася домаганням суспільства у тих випадках, коли такі домагання видавалися прийнятними і, навпаки, приховано або відверто опиралася, коли, з якихось міркувань, вимоги громадськості трактувалися як зухвальство. Кожного разу, імперська адміністрація йшла у фарватері росту громадської активності, а це, відповідно, провокувало серед громадськості появу все нових і нових, більш рішучіших та кардинальних вимог.

Так, подільські дворяни на своєму черговому зібранні у жовтні 1859 р. наважилися скласти Адрес прохань до імператора [8, 10-14 зв.]. За дорученням останнього щодо змісту Адресу, комітет міністрів у січні 1860 р. оголосив дворянам, що “стосовно створення нових римокатолицьких приходівне було і не може бути перешкод”; подібна позитивна резолюція

стосувалася й можливості “навчати дітей простолюдинів правилам віри”. У ній підкреслювалося, що “нині¹⁰ римокатолицькому духовенству стосовно навчання початковихоснов Закону Божого надаються ті ж самі права що і православному”[8, 38-39]. Реакцією стриманого невдоволення можна назвати відповіді “господ міністрів” “щодо клопотання про введення у навчальних закладах Подільської губернії вивчення польської мови, а також про надання колишнім шляхтичам певного спрощення у зібранні ними доказів свого дворянського походження”. Було повідомлено, що ці прохання “передаються на розгляд відповідних відомств і вони отримають вирішення у встановленому порядку”[8, 39-39 зв.]. Водночас, справжнє роздратування викликали вимоги дворян, які обговорювалися на зібранні, однак не ввійшли до Адресу, проте стали відомими владі. На пропозиції поляків впровадити, наприклад, відкритість та публічність у судочинстві та судових засіданнях, міністр внутрішніх справ доручив київському генерал-губернатору оголосити “височайше повеління із суворим попередженням губернського предводителя щодо неприпустимості появи зі сторони дворянства подібних роздумів”¹¹ [8, 33].

Факти реального життя засвідчують, що насправді навіть дозволені полякам дії “для задоволення своїх потреб та вигод”, як вони писали в Адресі, реалізувати було досить складно, не кажучи вже про вимоги, вирішення яких влада пропонувала чекати “у встановленому порядку”. Приміром, через рік після проголошеного дозволу щодо навчання простолюду основам віри у доволі ще благополучному, з огляду на політичну стабільність, 1860 р. російська адміністрація раптом відкрила для себе існування досить широкої мережі шкіл при католицьких монастирях та костелах, які відразу ж було запідозрено у зловмисних намірах¹². Такі школи взялися закривати та суворо наглядати, забороняючи їх появу, оскільки

влада почала інтерпретувати таке навчання “поширенням польщизни”. За школи заступилися предводителі дворянства та католицькі єпископи. Наприклад, полемічне листування захисників подільських шкіл із київськими генерал-губернаторами (спочатку із Іларіоном Васильчиковим, потім із Миколою Аненковим) тривало від 1860 року по 1865 рік. Боронилися, апелюючи до згаданого вже рішення “комітету господарів”, яким задоволено було прохання дворянського зібрання Подільської губернії від жовтня 1859 року [10, 4-4 зв.]. На що генерал-губернатор відповів безальтернативно: “Не заборонено навчати основам Закону Божого та молитвам, але не дозволено нікому розширювати навчання до ступеня шкіл і надавати першопочаткову освіту без дозволу начальства” [10, 9]. Вся подальша дискусія стосовно шкіл “для народу” набула відвертого змісту боротьби за право націоналізації свідомості українського селянства. Предметом полеміки стала польська мова, без якої поляки вважали неможливим навчати основам віри праведного католика. Натомість, росіяни з початку 60-х років, все більше націоналізуючи свою політику, взялися відстоювати “руськість” українських селян. Подільський губернатор Рудольф Брауншвейг не без емоцій писав генерал-губернатору Миколі Аненкову у липні 1862 р.: “...Чому це руський католику Росії в такій залежності від польських ксьондзів, в такому пригніченні, що він не сміє молитися своєю мовою, що його навіть не навчають іншій молитві, а тільки польській, що його навчають для цього польській грамотності, з малолітства його прагнуть переконати, що він не належить до загальної руської сім’ї, хоч би він і не православний, а католик... Я вважав би справедливим заставити ксьондзів навчати дітей руських католиків Закону Божому їхньою рідною мовою, тобто руською або малоросійською”²¹³ [10, 122-122 зв.].

Кінцевий присуду цій справі прозвучав як розпорядження генерал-губернатора

персонально київському, подільському та волинському цивільним губернаторам у грудні 1865 р. цілкомоднозначно: “...Прошу знову вжити належних заходів для знищення будь-якої можливості поновлення подібних зловживань... і не допускати в жодному разі створення при костелах шкіл; водночас, маю за честь звернути увагу вашого превосходительства, що навчання ксьондзами Закону Божого при приходях польською мовою, а тому і навчання цій мові не може бути припустимим, з огляду загального заходу, на підставі якого в навчальних закладах введено викладання католикам Закону Божого російською мовою” [10, 215 зв.].

Щодо польської мови, то прохання про її впровадження у навчальних закладах, прозвучало у 1859 р. не лише в Адресі подільських дворян. Тодіж таки, у листопаді 1859 р., студенти історико-філологічного факультету університету Св. Володимира подали до Ради університету клопотання про створення кафедри польської мови, пояснюючи це тим, щоб “бажаючим вчителювати у Царстві Польському та Віленському навчальному окрузі надати можливості набути з польської мови належні знання” [9, 2-2 зв.]. На хвилі поступок, 16 липня 1860 р. імператор підписав повеління, за яким навчання польській мові було дозволено у гімназіях та дворянських повітових училищах саме у Київській, Волинській та Подільській губерніях¹⁴. Про це засвідчив київський генерал-губернатор у грудні 1860 р., разом із рішучою заборонаю поширювати такий дозвіл на інші навчальні заклади¹⁵. Однак, прикметно, що у Повному зібранні законів Російської імперії (том XXXV із законами за 1860 рік друкувався у 1862 році, тобто в часі цілком очевидного наближення польського повстання) таке височайше повеління від 16 липня не згадується, ніби його і не було [6].

Отже, впродовж 1859-60 рр. польська шляхта Українського Правобережжя, як і шляхта Царства Польського, виборювала задоволення своїх національних потреб,

загалом, мирними, легальними акціями. Однак, саме в цей час з'явилися розчарування політикою Олександра II, посялася недовіра щодо справдження очікуваних змін в імперії, тому поляки почали поступово переходити до рішучіших дій, які зрештою вилилися у збройне Січневе повстання 1863-64 рр.

Вже напередодні повстання та в ході його розгортання поляки активно взялися націоналізувати свідомість селянства у пропольських настроях, тобто намагалися усіма силами заручитися підтримкою селян в боротьбі за відновлення польської держави. Однак, селяни не сприймали таких заохочень, оскільки традиційні, історично усталені їхні побутові стосунки із шляхтою (коли поляк – це завжди пан та визискувач) цілком суперечили гаслам та агіткам із якими польська шляхта прагнула повернути селян на свою підтримку (в боротьбі за польську державу, де усі матимуть особисту свободу та гарантовані умови вільного ведення власного господарства).

- 1 "Wiadomości Polskie" у 1858 р. писали: "Україна по цім боці Дніпра, здобута й боронена польським оружжям, заселена тим самим народом, що видав зі свого лона шляхту, с'ї, дасть Бог, не перестане бути польською провінцією". – Див.: Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна – К.: Українське видавництво "Ранок", 1907. – С. 19.
- 2 Ця тема особливо полюблялася у агітаційних прокламаціях, які поширювалися в Україні впродовж 1860–63 рр., що найбільше міфологізовано було Городельську угоду 1413 р., згідно з якою, начебто, й досягнуто було згоди про добровільне об'єднання трьох народів. Прикметно, що в атрибутиці повстанського оруху досить вагоме значення посідав своєрідний герб, що об'єднував у собі "Білого орла" – символ Польщі, "Погоню" (кіннотника) – символ Литви та "Архангела Михаїла" – символ Руси. Таку символіку містила, приміром, печатка "Золотий грамоті". – Див.: Золота грамота українському народові // ІР. НБУ. – Ф. II. – Спр. 20521. Ця ж символіка проголошувалася також у відозві Тимчасового Уряду Народового, що 22 січня 1863 р. закликав до боротьби: "До зброї, весь Народе Польщі, Литви та Руси! До зброї! Бо час спільного визволення вже прийшов, старий меч наш піднято, святий штандарт Орла, Погоні і Архангела розвівається!..." – Див.: Powstanie narodowe w r. 1863 i 1864 z rzutem oka na salony dziejow porozbiorowych i spraw k

wionciask №. Opowiedziai K. Wojnar. – Kralyww, 1901. – S. 30.

- 3 Микола I після придушення повстання 1830–31 рр., оголосив себе вільним від усяких зобов'язань за конституцією 1815 р. (яку дарував полякам Олександр I, але яка ніколи не виконувалася). Знищивши в Польщі сеймовий устрій, окрему армію та інші конституційні гарантії 1815 р., Микола I заявив, що Царство Польське, як країна завойована російською зброєю відтепер буде складати одну із частин Російської імперії і надалі буде керована особливим статусом, обнародуваним 14/26 лютого 1831 р. – Див.: Корнилов А. А. Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX века. – Петроград, 1915. – С. 31–32.
- 4 Називаючи офіційно Українське Правобережжя – "губерніями від Польщі повернутими", а також "Південно-Західним краєм", зазвичай, навіть серед аристократів державного рівня, не кажучи вже про дрібних російських чиновників та "народну мову" вживаною була назва – "польський край" або навіть "Польща". Зокрема й серед українських селян XIX ст. побутувала, приміром, традиція називати подолян "польщиками". – Див.: Ніс С. Д. 16). "Українці чи Русини" / Книжка ус. [яка] усячина // ІР. НБУ. – Ф. I. – Спр. 308. – Арк. 112-112 зв.
- 5 Кость Михальчук з іронічним підтекстом, що можна пояснити, в тому числі, і підцензурністивидання, про яке йдеться, подав надзвичайно прикметний факт із життя Правобережної безземельної шляхти. Він досить яскраво характеризував внутрішньо-особистісну, морально-етичну культуру "правдивого шляхтича", його життєву поведінку, в якій цей самий шляхетський статус був за найвищу цінність, що з трепетом і цнотливостю, аж до межі балансування зі здоровим глуздом прагнув зберегти кожен носій гербового звання. Ця дрібна, безземельна шляхта, яку стрімко декласували в статусі, але не так швидко в поведінці, і називали в Правобережжі "ходачковою", за способом життя мало різнилася від українських селян. Більше того, після земельних реформ 1861 та 1863 років, частина селян стали навіть заможнішими таких шляхтичів і останні змушені були найматися до селян на роботу. Проте, названі шляхтичі не розгубили своїх амбіцій і воліли найматися на роботу і навіть погоджувалися брати на кілька копійок менше плати з тих селян, котрі називали цього злиденного, але шляхтича: jegotonьs або waspan. Прикметною ознакою цієї згасаючої шляхти була мова, яка щодалі більше ставала українською, але зберігала при тому частину польських слів. Прагнули виокремитися з маси селян ці шляхтичі також своїм одягом – загалом бідним, але з претензіями на елегантність. – Див.: Михальчук К. Поляки Юго-Западного края // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования / Собранные д. чл. П. П. Чубинским. – СПб, 1872. – Т. 7. – С. 249-250.
- 6 Сучасна польська дослідниця Єва Бем-Вишнеvsька на підставі ґрунтового аналізу джерел ранньонового

- часу довела, що у свідомості шляхетства (особливо напередодні поділів шляхетської республіки) поняття “Польща” стосувалося цілої Речі Посполитої. – Див.: *Vem-Wińniewska Ewa. Funkcjonowanie nazwy Polska w jkzyku czasow powoiutnych (1530–1795).* – Warszawa, 1998. – S. 108, 112-114, 238-239.
- 7 Сарматизм – шляхетська ідеологія, згідно з якою польські шляхтичі виводили свою генеалогію від античних сарматів (кочових войовничих народів, що панували в степовій частині Східної Європи від Вісли аж до Дону, приблизно з IV ст. до н.е. по III–IV ст. н.е.) і таким чином виокремлювали себе, вивисшуючись над іншими народами та станами середньовічної Речі Посполитої та її сусідів.
- 8 Барська конфедерація – виступ частини магнатів та шляхти, що розгорнувся в Правобережній Україні 1768 році проти польського короля, якого звинувачено було у посяганні на шляхетські вольності та зраді інтересів Польщі на користь Російської імперії. Приборкувалися конфедерати російськими військами, причому на хвилі саме цієї боротьби в Україні вибухнула Коліївщина, яка, зрештою, також була ліквідована силою російської зброї.
- 9 Анонімний автор прокламації, закликаючи українців до спільної з поляками боротьби проти московського поневолення писав:
- Ану ж брати Українці що маєм робити?
І нам в московській неволі трудно довшє жити
Побратаймося з ляхами, даймо собі руки
Поробим їх старшинами, то нас визволять з муки
Трудносамим зриватися, ватажокне маєм
Бо ми темні – як зробити і сами не знаєм... – Див.: ЦДІАК – Ф. 442. – Оп. 369. – Спр. 291. – Арк. 99 зв.
- 10 Слово підкреслено у документі.
- 11 Нагадаймо, що за п’ять років, судової реформа 1864 р. що ідею зробила нормою в імперії.
- 12 Наприклад, лише в Гайсинському повіті Подільської губернії тамтешній земський справник виявив у листопаді 1860 р. п’ять шкіл, які існували при католицьких костелах без дозволу адміністрації: “В Ладизжині, років 8 тому, відкрито при костелі, у вигляді притулку школу в підпорядкуванні ксьондза Томицького поміщика. При моєму відвіданні застав там 39 учнів, хлопчиків католицького віровизнання – діти шляхти і сини економів із ближчих сіл. Закону Божому навчає сам настоятель Томицький, мовам руській, польській і арифметиці громадянин міста Брацлава Давидовський. Всі навчальні підручники пропущені цезурою”, але оскільки дозволу від начальства на відкриття школи не виявилось, а крім того, Давидовський також не мав належного дозволу, – писав справник, – то він школу закрив, запропонувавши отримати належні дозвільні папери. Далі, справник доповідав, що в місті Теплику, яке належить графині Олександрі Потоцькій, в жіночому монастирі сестер милосердя монахиня із дому Ярошинських навчає читання та письму польською мовою і рукоділлям 7 сирітських дівчаток католицького сповідання, які живуть при монастирі на утриманні графині. У містечку поміщика Цеслава Ярошинського Куні, в колишньому капуцинському монастирі, а тепер костелі, настоятель навчає 3–х хлопчиків, сиріт католицького віровизнання польській і латинській мовам та служінню при вівтарі. Живуть вони при монастирі на утриманні настоятеля. У селі Грузькому помістито ж Цеслава Ярошинського, дівця Марія Ярошинська, 16 років, рідна сестра власника, навчає 12–х дівчаток молитвам, читанню та письму російською і рукоділлям, а 2–х дітей економів – мові польській. Діти живуть при батьках. У місті Гранові, донька полковника Заверилєва, дівця Олександра, яка закінчила курси наук в Санкт-Петербурзі в Інституті Св. Катерини, навчає у себе на квартирі в найнятому будинку 10 дівць православного визнання: дітей чинів колишнього військового поселення і бідних дворян, що проживають в містечку. Вивчають мови російську та французьку, Закон Божий, арифметику і рукоділля. Подільський губернатор доповів генерал-губернатору, що згідно цього рапорта Гайсинського земського справника, він своєю владою залишив школи в м. Куні та м. Гранові, а в м. Теплику і с. Грузькому розпорядився закрити. – Див.: ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 810. – Спр. 182. – Арк. 1-3.
- 13 Звернімо увагу, що у липні 1862 р. українська (малоруська, як пише Р. Брауншвейг) ще не трактувалася, подібно польській, мовою “чужої, ворожої” націоналізації. Водночас, звичним було підмінити поняття “російськості” поняттям “руськість”.
- 14 У Держархіві Житомирської області збереглася справа щодо впровадження “височайшого повеління” про польську мову в гімназіях та дворянських училищах. З неї видно, що польська впроваджувалася лише для бажаючих, тобто не обов’язковим предметом по одному уроку від годин, встановлених на німецьку і французьку. Навчання у тому ж 1860 р. мало розпочатися у перших чотирьох класах, і лише у наступні роки додаватися вищих класах – через рік у п’ятому, через два у шостому, через три у сьомому. Міністерство фінансів зробило розпорядження про встановлення плати вчителям польської, у гімназіях по 550 руб., а у повітових училищах по 300 руб. сріблом. Прикметною є кінцівка листа попечителя київського навчального округу до управителя дирекцією училищ Волинської губернії, датованого 4 жовтня 1860 р.: “До сказаного вважаю потрібним додати, що навчання російській мові в жодному разі не повинно послаблюватися, а вчителі польської як у гімназіях, так і в дворянських училищах у ближчому часі будуть призначені.” – Див.: ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1397. – Арк. 1-8.
- 15 Саме тоді до генерал-губернатора звертався попечитель київського навчального округу з проханням розглянути ініціативу директора училищ Подільської губернії про дозвіл навчання польській мові у приватній чоловічій школі, що діяла в містечку Меджибожі на утриманні дворянина Дзенціола. Начальник краю відповів попечителю стримано та ввічливо, що “належить діяти у відповідності

буквального змісту “височайшого повеління” від 16 липня цього року”. А одночасно з тим дав чітку і безальтернативну вказівку подільському губернатору: “... прошу Вас наказати місцевому справнику наглядати, щоб в цій школі не навчали польській мові”. – Див.: ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 810. – Спр. 184. – Арк. 1, 3, 4.

Список використаних джерел та літератури

1. Валіцький Анджей. Три патріотизми // Націоналізм: Антологія 2-ге вид./ Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 566-599.
2. Dr. Ludwik Wolski. Powstanie polskie z roku 1863, z komentarzem maskiawela. – Lwow, 1867. – 45 s.
3. Записка неизвестного об управлении Польшей в царствование императора Александра II (1862 г.) // Рукописний відділ Російської національної бібліотеки Санкт-Петербурзі. – Ф. 208. – Спр. 29. – Арк. 1-29.
4. Записка о международном положении России и польском вопросе // Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського – Ф. 160. – Спр. 290. – Арк. 1-12.
5. Корнилов А. А. Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX в. – Петроград: Изд-во “Огни”, 1915. – 93 с.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб.: В Типографии II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1862. – Том XXXV. – Отделение I: 1860, Январь-Июль. – С. 914-915.
7. Сидоров А. А. Польское восстание 1863 года. Исторический очерк. – СПб.: Издание Н. Б. Карбасникова 1903. – 254 с.
8. Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 442. – Оп. 809. – Спр. 134.
9. Там само. – Спр. 154.
10. Там само. – Оп. 810. – Спр. 182.